

„Gyönyörű, szent dolog a bánat”

Beszélgetés Szöllősi Zoltánnal

DUKAI ISTVÁN: Az Út költészeted egyik központi jelképe. Mit jelent számodra az Út?

SZÖLLŐSI ZOLTÁN: Előjáróban meg kell hogy jegyezzem, mindazzal szemben, amit versen kívül mondok, amit teszek, van bizonyos távolságtartásom; egyedül érvényesnek a verseimet tekintem. Csak a versben érzem helyükön a dolgokat, ezen kívül soha: ott a tényeken túli valóságot, itt a tényeket magukat mondja az ember. Többet nem tudok mondani, mint amit versben elmondtam. Ez ma kényszer, nem helyénvaló dolog, az ember ledérnek érzi magát, de kénytelenek vagyunk tudomásul venni.

A kérdésemre válaszolva: Erdőkertesről jöttem be, és – bár aszfaltozott úton – a nyírségi homokutak jutottak eszembe. Gyerekkoromban tényleg voltak olyan utak, valóságos utak, amikor az ember valahol a mindenséggel azonosult, ha azokon végigment. Ezek általában akác fasorok között vezettek, véletlenül se egyenesen, mert a nyílegyenes út, amiket néha filmekben lát az ember, nagy nyárfasorok között, az valami hátborzongató számomra máig, olyan idegen. Az út nem lehet nyílegyenes. Még a valóságban sem. Mert mesterséges. A természetes út kanyarog. Egy tavaszi vagy nyári alkonyatban azon végigmegy az ember mezítláb – ezen a homokúton, kanyargós, akácfa sorok között vezető úton –, az valami olyan fenséges érzés, amilyennek az életútnak is kéne lennie. Csak hát ez nem így történik. Mindig ezt az utat keresi az ember – nyilván ezért mondom valahol, hogy az „út hite, szennye” –; ezek a fajta gyerekkori utak olyanok voltak, hogy közben, amíg ezen végigment az ember, megfeledezett a célról, hogy most hova megy. Mert maga az út volt érdekes. Maga az út volt az élmény. És szinte még ha haza is vitt ez az út, elcsodálkozott, hogy hazaért, és olyan jó volt: na, hazaértem! Ez egy felnyílás volt: jaj, hazaértem! Mert közben – ismétlem – az út élményét élte át az ember. Na most az életút is ez, az út élményét éli át az ember, és – mivel az élet olyan, amilyen, a mi történelmi és társadalmi életünk, az emberiségé egyáltalán, mindig is – hát itt aztán rengeteg mindent végig kell élni közben. Kizökkentik az élményből az embert, termé-

SZÖLLŐSI ZOLTÁN (1945–2018)

szetesen, és minden éri, de mindig ezen az úton akar maradni, aztán ez vagy sikerül, vagy nem, de mindig ehhez az úthoz akar visszatérni.

De ezt nem lehet úgy venni, ahogy Heideggernél érzékelem, mintha ehhez mindig visszatérhetne az ember. Ez a gyerekkori út is elveszett ugyanis. Ez csak emlékezet maradt, viszonyítási alap. Ez bizony mindig elvész, ezen az úton megmaradni, és pláne ebben a korban, ami ránk szabatott. Istenem, ha néha tényleg visszatálál az ember erre az útra, talán ebből kap pillanatnyi, olyan újabb erőt (tehát hogy megint valami alapdologhoz vissza tudott térni, amiből aztán tovább tud lépni, esetleg a szándéka nélkül kidobott vagy letérített utakon is), hogy így akar járni, ilyené akar tenni más utakat is.

Visszatérve még a gyermekkori homokutakhoz, említettem, hogy mezítláb jártuk. Ez olyan döbbenetesen fontos, hogy ki kell hangsúlyoznom, mert hogy lehet az, hogy az embert a talpa összeköti az éggel? Mert igenis, az eget is jobban érzi maga fölött, hogyha mezítláb jár. Tehát átérzi az egész létnek a tengelyét valahol; mindig az egész létnek a tengelyében mozog; a Mindenséget érzi át. Valószínűleg ezért is fogalmazódott ez így meg bennem: „Mint Föld tengelyének / meghosszabbodása, / áll a fiú, áll a dombtetőn...” Nem tud megfogalmazódni másképp, mert ez rajtam kívüli, ez az embernek egy képessége, amit valahonnan kapott.

– Az Út a maga érzéki valóságában tehát elvész, megmarad viszont az Út emléke, ideája, amelyhez vagy sikerül visszatérni, vagy nem. Neked voltak-e ilyen visszatéréseid, visszatálálásaid életed során?

– Azt szoktam mondani, én mindig Isten tenyerén éltem. Megadatott nekem, hogy amikor esetleg hanyatlottak, felejtődni kezdtek volna bennem bizonyos értékek, mindig jött valami, ami helyreállított, talpra állította bennem a dolgokat. A piaristák esetében még többről volt szó. Mert ez tulajdonképpen ennek az útnak az első mozzanata volt, akkor is, ha nem azt az utat jártam be, amelyre édesanyám szánt: úgy érzem most is, hogy én lettem az igazi pap, és így lettem igazi pap, nem úgy, mint ha felszenteltek volna. Nem is abban vagyok biztos, hogy igazi pap lettem, hanem abban, hogy ez az az út, amelyen igazi pappá lehet válni. Ezt jelenti tehát a piaristákhoz való kerülésem, ami érdekes módon egyben életem egyik legnagyobb tragédiája is.

Onnan, a nyírségi tanyavilágból, tanyasi iskolából, ahol csodálatos módon még oroszot sem tanítottak, bekerülni Kecskemétre a piaristákhoz...! Eleve sok minden befolyásolta azt, hogy odakerültem, főképpen szüleimnek az élete. Édesanyám velem állapotosan menekült a Bácskából 1944 végén Magyarországra felé, majd én a következő év márciusában születtem meg. Végigmenekülte az egész Kiskunságot, majd átment még Dunántúlra is Tabig, mert arról volt szó, hogy az oroszok nem fogják a Dunántúlt elfoglalni, majd onnan vissza, így születtem meg aztán Jánoshalmán.

Hozzá tartozik, hogy édesapám csendőr volt, de édesanyám egyedül menekült, mert édesapámat még bedobták Péterváradnál az oroszok ellen, ahol per sze szétverték őket. Tehát édesanyám már előbb elmenekült a csetnikek elől,

mert tudott volt, hogy édesapám csendőr, de még így is az ott maradt családját zaklatták, sőt a mostoha nagyapámat el is vitték. Csupán azért, mert amikor bevonultak a magyarok, megállt egy tank a házuk előtt, és valamit kérdeztek tőle. Ebből azt vonták le a csetnikek, akik biztosan kilesték ezt a mozzanatot, hogy a bevonuló magyarokkal paktál.

Édesanyám tehát menekülés közben megfogadta, hogy ha én megszületek, és életben maradok, belőlem pap lesz. Ezért kerültem én elsősorban a piaristákhoz. Mindent megmozgatott édesanyám a nyírségi tanyavilágban, a helyi plébánost, mindenkit, hogy ajánló levelet írjanak. Akkor még a piaristák olyan alapokon álltak, hogy bizony az ilyen gyerekeket is felvették. Csodálatosak voltak akkor. Ahova én kerültem, Kecskemétre, az tulajdonképpen jobb volt, mint a pesti. Mert nagyon jó tanárok voltak oda számúzve Pestről. A politikai és a társadalmi helyzetből adódóan olyan pozícióban voltak, hogy akkor tudott megnyilvánulni igazán a piarista szellem, amelyben valamikor megalakult ez a rend, és amire megalakult, hogy tudniillik a szegény gyerekeket tanítsák. És akkor ezt tudták művelni. Ez a valóságos isteni gondviselés, hogy ilyen helyzetben tudtak azok lenni, amilyenben lenniük kellett.

Tehát ez az életem egyik legnagyobb tragédiája volt, egyben az első olyan mozzanat, ami megindított azon az úton, amelyen mindig megkaptam azt a muníciót, amivel tovább tudtam mozdulni. Azt a szellemi – mondjuk így – létmuníciót. Annak ellenére, hogy amilyenek akkor a piaristák voltak, tehát amilyen kiválóan, a szellemüknek megfelelően működtek, bennem bizonyos ellenkezés volt természetesen, mert teljességében, és most is így gondolom, ezt nem lehetett maradéktalanul elfogadni. Viszont a lehető legbiztosabb alapokat adták: az igényeimet ébresztették fel tulajdonképpen. Ennél nincs nagyobb ügye egy iskolának. Nem megtanít dolgokra, hanem olyan igényeket ébreszt föl bennem, amelyekkel tényleg el lehet indulni.

A tragédiám viszont az volt, hogy nekem azóta sem volt olyan világom, olyan teljes világom, mint ami gyerekkoromban ezen a nyírségi tanyán. A legteljesebb világom volt életem során; most megint csak ezzel a közhely-megfogalmazással tudok élni, amikor tényleg az ég és a föld találkozott.

– *És akkor ez ott megszakadt?*

– Kegyetlenül megszakadt. Én úgy megsemmisültem akkor, mindenben! Ezek részleteknek tűnnek, pedig döntőek. Például a tájszólásom. Az iszonyatos honvágyam. Nulla voltam! Olyan gyerekek között, akik tényleg hagyománnyal bíró nagy családokból jöttek, hatalmas háttérrel, magabiztosan. Az volt a nagy dolog a piaristáknál, hogy nem hagytak ebben a borzalmas állapotomban elveszni. Úgy el tudták nézni, illetve pontosan tudták, hogy én honnan jöttem, mi a bajom. Úgy kezeltek, hogy ne pusztuljak bele. Eleve nem mehettem volna más iskolába. Az apám csendőr volt, osztályidegen voltam; ezzel a tanyasi állapotommal máshol kinyírnak.

– *Szeretném, ha visszatérnénk a későbbiekben a piaristákhoz, pontosabban életednek ehhez a szakaszához, de most még arról a világról kérdeznék, amelytől kényszerűen*

elszakadtál. Főként az emberekről, a mentalitásukról, amiből nyilván akarva-akaratlanul sok mindent magaddal hoztál.

– Az egyik legfontosabb, ami erre a csodálatos világra jellemző volt, hogy cselekvő, állandóan cselekvő emberek vettek körül. A szüleim, a nagyszüleim is ilyenek voltak. Édesapámat valahol nyírségi pátriárkának mondom. Mindenkiel foglalkozott, minden rokon az ügyes-bajos – akár törvényes, akár hétköznapi – dolgával hozzá szaladt. Mindenütt rendet tett, senkit nem bántott, kismította a dolgokat.

De a tágabb környezetem is, Winkler sógor, a Bodogánok. Remek, cselekvő vasemberek voltak. Nyilván, ez szívódott föl bennem. Bár ez önmagában nem határozhatja meg az embert egyértelműen. Tehát benne kell lennie az emberben is ennek az indíttatásnak, hogy ezzel a cselekvő vonallal azonosuljon. Máskülönben nem ezzel azonosultam volna, hanem a Csuka sógorral meg a többivel, aki egész életében azt szerette, hogy hanyatt fekszik és elmélkedik. Mert ott ilyen emberek is voltak bőven. Péter bátyám is, a nagyanyám testvére az egész életét végigelmélkedte. Dolgoztatott ő közben, még egy kis vegyesboltot is nyitott. Abban is tett-vett. Ő volt a környék fodrásza. Összegyűltek az udvarán, óriási társadalmi élet volt, mentek nyíratkozni az emberek, ő fogta azt a kézi hajnyíró gépét, nyírta őket, és közben dumáltak. Kapálni abszolút képtelen volt. Kiment a szőlőbe, fél óra múlva hanyatt feküdt, élvezte a napot, és elmélkedett.

Szóval döbbenetes, szélsőséges világ. Tehát ott minden megvolt. Kanadások, amerikások, világot bejárt emberek. Volt, aki a missziósok mellett járta be a világot Afrikától Dél-Amerikáig, és közben sírbló lett. Aztán megtért, mélyen vallásos ember lett. Nagy Gyuri bácsi, amúgy Csupeknek hívták. Külön regény lenne az élete, ahogy aztán kikerült Kanadába, és ott halt meg 56 után. Nem saját szándékából ment ki.

A múlt is benne volt ebben a világban. Már csak a helységnevek, valamint a leletek, amik előtűntek – fejedelmi kard, az avar kori rúdvég, csak úgy felrúgva az iskola udvarán egy gyerek által –, magukért beszélnek. Valami működik igenis, valami honfoglalás kori, a honfoglalás kora óta meglevő gondolkodás, de az évszázadok állapota is megvolt a mindennapi életben, a hitvilágban, mindenben. És benne volt a XX. századnak ez a borzalma is. Mert jöttek-mentek át az emberek ezen a tanyavilágon. Ott mindenki előfordult. A szélhámostól az üldözöttig mindenki. Ez egy félelmetes világ volt, ez a tanyavilág. Ezt se tárták fel, ezt se írták le így soha. Hát hova menekülhetett valaki? Hát oda! Ott tudott legjobban eltűnni.

Megvolt még a dzsentrivilág is. A földbirtokosoktól ellesett dzsentrimagatartás. Voltak ott maradt földbirtokosok, például a Baloghok. Olyan körzeti orvost, mint a Balogh doktor úr, akinek szobrot kéne állítani Balkányban, nem láttál. Valami elképesztően nagy ember volt. Ahogy ezzel a néppel foglalkozott mint körzeti orvos. Regényt tudnék róla mesélni. Hogy ne kelljen bejárni az embereknek injekcióra, édesanyámat megtanította injekciót adni. Ezzel most anyámékra is utalok, mert olyan közösséget fogtak ott össze, és úgy tartották

fönn azt a népet, amit át tudtak fogni, hogy az elképesztő. Nyilván mint gyerek akkor én nem fogtam ebből föl különösebben semmit, csak annyit, hogy nekem rosszabb, mert nekem mindig jobban kellett viselkednem, mint másnak, szebben voltam öltöztetve. Ott abban a tanyavilágban. Érted? Nekem ez a halálom volt. Én mindig olyan akartam lenni, mint a többi gyerek. Hát olyan is voltam aztán, mert belementem szélsőségekbe; én a legvadabb dinnyelopó voltam, hogy bizonyítsak. Holott mindenkinek volt dinnyéje, de jobb volt a másé.

Szóval Balogh doktor úrnak a háború után az első volt, hogy minden nőt megvizsgált, hogy ki lett fertőzött, ki nem, és gyógyította őket. Tudok ezekről, mert édesanyám injekciózta őket. Mentem vele sokszor, téli estéken, amikor már sötét volt, viharlámpával. Anyám precíz volt mindenben, volt otthon denaturált szesz, fertőtlenítve volt minden, ahogyan a doktor úr megtanította. Volt olyan kisgyerek, akit a kórházból visszaküldtek, mondván, hogy nem fog megmaradni. De Balogh doktor úr azt mondta, hogy ez a gyerek meg fog maradni. Injekcióztatta, meg már nem emlékszem, mit csinált még, és tényleg megmaradt a gyerek. Hát mekkora erők ezek! Mekkora mélységes erők! Hogy van ilyen ember! Aki a környezetére így néz, és rögtön cselekszik és csinálja.

Na most, ennek van aztán egy veszélyes oldala is. Amikor átmegy az ember annyira cselekvőbe, mint ahogy a nagyanyám, hogy már meghalni sem tud. Ez borzasztó! Ez egy félelmetes dolog. Nem tud meghalni. Mert annyira cselekvő volt. Nem tud meghalni egész egyszerűen. Van ilyen. Ha hiszi valaki, ha nem, a nagyon cselekvő ember nem tud meghalni, mert túlfutott a cselekvés területén, tehát valahol beleragadt ebbe a materiális cselekvésvilágba, és nem tud megszabadulni.

Említettem, hogy én ezzel a cselekvő vonallal azonosultam, viszont ebben a tudatosságnak a szikrája sem volt. Nem tudom, miért alakult így, de a fizikai megterhelés egy külön vonal az életemben. Verset is úgy írtam, hogy közben, ha nem kényszerből, akkor vállalt fizikai megterhelés alatt voltam mindig. Balassit és Zrínyit tudnám csak példának említeni, utánuk már nem tudnék ilyet említeni.

Egyszerűen nem tudtam komoly fizikai megterhelés nélkül meglenni. Ezt úgy kell elképzelni, hogy én életemben egy órát sem voltam képes csak feküdni és nézni a mennyezetet. Nem bírom elviselni a tétlenséget. Vagy manuálisan, vagy szellemileg, de én állandóan cselekedni akartam. El se tudom képzelni, én ebbe belehaltam volna, hogyha nekem ezt a fajta értelmiséginek vagy művészeknek nevezett életet kellett volna élnem. Még Michelangelókat megértem, mert a szobrot kifaragni, mennyezetet festeni elképesztő fizikai erőfeszítést kívánt.

Ha nincs meg a fizikai megterhelés, akkor keresem. Ugyanezért van most is, hogy mit dolgozom én itt ezen a telken. A kötetemet is úgy írtam meg, hogy közben vagy valahol fizikai munkát végeztem, vagy ha az nem volt meg, akkor például a Tabánba jártam, és reggeltől estig fociztam. Voltak olyan korszakok, amikor a legkeményebb kőműves, burkoló munkát meg egyebeket végeztem,

amin Dobozi a combját csapkodva nevetett a Pozsonyi úton, amikor látta, hogy a homokzsákokat, meg a meszes zsákokat cipelem, miközben a Fialat Írók titkára voltam.

Sokszor nagyon nehéz fizikai munkákból jöttem haza, de este még volt erőm, bármilyen körülmények között le tudtam ülni, körülöttem zajlott az élet a gyerekekkel. Annyira ki tudtam magam kapcsolni, hogy ott volt az ablakmélyedésben az asztal, és írtam. Abszolút csendben én még sohasem írtam. Valaminek állandóan történnie kell körülöttem.

Serdülő koromban nyolcszáz méteren országos felnőtt második szintet futottam. Harmadiknál rosszabb nem tudtam lenni bármelyik versenyen. Aztán azért is mondtam le például a futásról, mert éreztem, hogy a fizikai adottságaim nem voltak megadva ehhez. Csontgyöngge gyerekként nyolcéves koromig diétáztatott az anyám. Mondjuk, túlzásba víve, de tényleg gyöngge voltam. Akkor történt velem valami csoda, hogy meggyógyultam. Utána bármit ehettem.

Ha már a cselekvésnél tartunk, számomra nagyon fontos az ingyen cselekedet kérdése. Tehát amit úgy csinál az ember, hogy akkor is csinálja, ha abból semmi haszna nincs az ég egy adta világon. Tehát ingyen csinálja. Na most a költészetnek is ilyennek kéne lennie. És volt is bennem egy ilyen érzés mindig, hogy szinte szégyelltem, hogy pénzt kapok. Holott borzalmas silányan fizetik a mai megítélés szerint. Ez egy ősi ösztön az emberben, hogy én ezt nem azért csináltam, hogy fizessenek érte. Ez mindig bennem volt akkor is, amikor elkapott a „kor szelleme”, és sokszor még azon is dühöngtem, hogy miért ennyit, miért nem többet.

A paraszti világban az ember a munkáját nem számolja fel, és volt is egy olyan érzésem, hogy tulajdonképpen az alkotóknak sem kéne fizetni. Ez nagyon kényes gondolat manapság. Illetve nem is egészen helytálló. Mert olyanná tették a társadalmat, hogy az ember nem tud meglegni jövedelem nélkül.

– *Petőfi meg azt mondja, milyen szomorú, hogy újságnak ír az ember, és pénzt kap érte.*

– Jézusom, hát még Petőfi is engem igazol! Ez egy teljesen ormótlan, elfajult állapot, ami borzalmasan demoralizálja az alkotót. Olyan dologért fizetni, amit egyébként is megtenne az ember. Csak hát muszáj, mert különben éhen hal. Az ingyen cselekedet van erre szorulva! Most már nincsenek természeti adottságok, amiből meg tudna élni az ember. Minden el van véve az arca elől, minden el van vonva. Ismétlem, az alkotást ez rettenetesen demoralizálja, és nagyon erősnek kell ahhoz lenni, hogy ez ne befolyásolja az embert, mint ahogy tapasztalom is, sajnos, a tőlem fiatalabbaknál, hogy borzasztóan inspirálja őket, hogy pénzt kapjanak az alkotásért.

Ennek ellenére azt mondom, hogy mégis ez az ingyencselekedet-működés, ami megvan az emberekben, tartja fenn a világot. Ebben a rettenetesen racionális, gazdasági, világban az ingyen cselekedet tartja fenn még mindig a világot, mert ha ez kiesne a világ alól, akkor a pénzért működő világ úgy omlana össze, mint a kártyavár. Ebben biztos vagyok. Ezt nem lehet elhinni ezzel a racionális

gondolkodással, pedig így van! Dolgozzon az ember akárhol, akármilyen nagy vállalatnál, akkor is az ingyen cselekedet működése mozgatja őt, azért szereti a munkáját. Ha valaki szereti a munkáját, akkor az ingyen cselekedet működteti.

Végző soron filozófiailag is abszurd, hogy a te működésedért, amit véghezviszel ebben a világban, fizikai cselekvést, szellemi cselekvést, bármit, hogy neked azért valahonnan fizessenek. Önmagában van haszna a dolognak! A legtisztább példa a földművelés. A földből van minden. Enélkül elveszünk, hiába bravúroskodunk itt bármilyen technikával meg civilizációval! Ma úgy kezelik a földet, mint egy termelőeszközt, ezzel tönkre is teszik. Ezzel szemben az igazi földművelés mindig ingyen cselekedet. Ráadásul kitéve az éghajlatnak, az egyetememes állapotoknak, a kozmikus állapotoknak, hogy lesz-e termés, vagy nem lesz, és akkor is csinálja, nem haszonért, hanem az élet fenntartásáért.

- *Miközben úgy tűnik, hogy rabja a földnek...*

- Közben a legszabadabb ember. Teljesen ritmusban él a világgal, tehát a Mindenséggel él egy ritmusban, és ez egy csoda. Az alkotás is ilyen. Valahol az alkotásnak is ilyennek kell lennie. Ha terem, ha nem terem, csinálom. Nem azért, mert most engem ezért megfizetnek. De még úgy is, ennek ellenére is megtörténnek a dolgok, és megtörténnek a minőségek, mert vannak olyan erős emberek, hogy ezzel együtt is szabadok, végző soron szabadok tudnak maradni.

Marx egyébként erre rájött, és tudta, csak ő nem kapcsolta össze ezt az emberi minőséget a transzcendenciával. Hogy az ember többet képes termelni a befektetett erejénél. Tehát amit befektet, annál sokkal nagyobb hasznot hoz létre. Ez a kizsákmányolás. És bizony az ember ilyen. Olyan gyönyörű, hogy az ember mindenben nagyobb értéket hoz létre, fafaragástól kezdve a gyári munkán keresztül a műalkotásig, bármiben! Még egy ilyen gazdasági lehetőség nincs, és erre rájöttek! A legkifizetődőbb gazdasági lehetőség az ember! Fizetek neki annyit, amennyit, csináltatom vele a dolgokat, és nagyobb értéket hoz létre, mint amit befektetnek. Ezen az alapon működik ez az egész kizsákmányoló világ. Tehát az isteni részt veszik el az embertől, mert ez az isteni rész, ez a több az emberben. Ez a haszon, az isteni rész a hasznuk a gonoszoknak, akik ezt leszakítják.

Ezt persze Marx nem így vette, hanem hogy ez egy természetes materiális rész az emberben, ami többet csinál önmagánál, de ezt pontosan tudta ő is. Még lázadt is ellene, csak nem azon az alapon, hogy itt az isteni részt szakítják ki az emberből, és ebből van a haszon.

- *Most talán térjünk vissza a piaristákhoz! Az elszakadás traumáját követően hogyan alakult a sorsod? Jól tudom, hogy ekkor kezdted el verseket írni?*

- Valójában még a Nyírségben, gyerekkoromban kezdtem el verseket írni. Volt egy kis vonalas füzetem, abba írogattam a verseket, teljesen Petőfi hatása alatt, amíg a jószágot őriztem. Ha látták is mások, nem érdekelt. Ez az egy dolog volt az életemben, a vers, semmi más, amit soha nem szégyelltem. Abszolút biztos voltam benne; úgy tudnám kifejezni, hogy ez minőség, tehát nem minőségtelen dolgot művelek. Semmilyen megnyilvánulás nem érdekelt, a legköze-

lebbi rokonságottól sem, holott aztán nagyon súlyos volt a megítélés, a szüleim felől is, az öcsém felől is.

A feleségemet kivéve, aki viszont pont az ellenkezője volt, ebben hallatlan nagy volt. Végigkísért harmincöt éven keresztül, ami óriási erő volt számomra. Úgy éreztem, hogy tényleg érti, amit csinálok, és tényleg úgy volt, hogy értette. Éva óriási személyiség volt. Miután őt elvettem, utána kezdtem felszabadulni. A lényegét értette annak, amit csinálok, és ezért bármit vállalt volna. Én viszont ezért a magam erejéből mindent megtettem azért, hogy előteremtsem a szükségeseket. Mint ahogy az antik bútorok restaurálását, úgy bármit képes voltam vagy lettem volna megtanulni. Rengeteget dolgoztam, amiből kifelé semmi sem látszott, azt hitték, mint például Lator László, hogy én a versírásom kivül semmit sem csinálok.

A közeli hozzátartozóim közül mindenki úgy tekintette ezt a dolgot, mint egy hóbotot, és amikor már komollyá vált, hogy ebből nem fogok kinőni, utána is úgy tekintették, hogy egy csökkent dolog. Én egy ilyen csökkent gyerek voltam a családban, aki nem azt csinálja, amit csinálnia kellene. Azzal az öntudattal, azzal a büszkeséggel, ami bennem van, és hiúsággal – Isten bocsássa meg, mert alkatomnál fogva hiú is vagyok, ami a materiális meghatározottságom – borzasztó nehéz volt ezt elviselni.

Visszakanyarodva tehát a piaristákhoz, abban a mély poklomban az munkált bennem, hogy nem okozhatok csalódást a szüleimnek. Ez egy félelmetes dolog volt, és hatalmas erőt is adott. Ők azt nem tudták, hogy én mit éltem át ott, így egy az egyben. Biztos, hogy volt valami fogalmuk erről, mert amúgy, a maguk módján végtelenül remek emberek voltak. Talán annyira remekek, hogy még azt is tudták, hogy én mit élek át, és tudták, hogy ezt kell. Mert más nincs. Lehet, hogy ők akkor tudták az utamat, hogy nekem ez az egyetlen. A piaristákon keresztül, mert egyébként el vagyok vágva, annál fogva is, hogy tanyasi iskolában végeztem el a nyolc osztályt, azáltal is, hogy osztályidegen gyerek vagyok és a többi. Szóval nekem sokkal rosszabb lett volna egy másik, akármilyen állami iskolában. Úgy lett volna rosszabb, hogy az tényleg rossz lett volna, és tényleg tönkretett volna. Ez viszont úgy volt rossz, hogy átélhető volt, megengedték azt, hogy átéljem, és ebből kikecmeregjek. Segítettek a kikecmergésben, a feldolgozásban.

Fogalmam nincs, hogy miért pont a versírás jött elő bennem, de tényleg itt kezdtem el komolyan verseket írni. Balladisztikus, sötét dolgokat a lelkiállapotomból adódóan is nyilván. Este, amikor takarodó volt a kollégiumban, még lámpaoltás előtt feküdtem ott az ágyamban, hanyatt, fogtam a szép, kockás füzetet, a piarista címerrel a borítóján, és körmöltem, és írtam. Ebben az állapotomban! Magam számára is döbbenetes a vers mellett való elkötelezettségem. Egyszer fordult elő, hogy jött be az osztályfőnök – ő volt éppen az ügyeletes a kollégiumban – villanyt oltani, és a szomszéd ágyból felkiáltott a Tilinger: „Tanár úr, a Szöllősi verset ír!” Ezen, ugye, el kellett volna pirulnom, de semmi. „Igen?” – kérdezte. Igen, verset írok. Más esetben minden okom meg lett volna,

hogy elsüllyedjek a szégyentől, de ebben nem. A beszédem miatt, a matektudásom miatt elsüllyedtem.

Két évem nagyjából így zajlott le, persze nem ezzel a legmélyebb állapottal, nyilván, hogy közben feljöttem valameddig, valószínűleg a tanárok is megértették és megbeszéltek egymással a helyzetemet, de az biztos, hogy két év után ez megszűnt, tanulásban is meg mindenben feljöttem, és tulajdonképpen ott voltam az osztály krémjében. Mivel nem volt titok, hogy verseket írok, az osztályfőnököm Jelenits tanár úrhoz irányított. Ő nem tanított minket, de köztudott volt róla, hogy Pilinszky barátja, maga is ír verseket. Ilyeneket mondott, hogy frissen metszett költészet. Gondold el, mit jelentett ez egy ilyen elesett embernek! Hatalmas elismerést és mellettem állást jelentett, hogy legépelte és elküldte két versemet a *Jelenkornak*. Pákolitz István válasza persze az volt, hogy nem tudják ezt még közölni, de a formai érzékem kitűnő, meg ehhez hasonlók. De nem is ez az érdekes, hanem az, hogy Jelenits tanár úr egyértelműen látott bennem tehetséget.

Azt is neki köszönhetem, hogy én úgy találkoztam az igazi költészettel, amikor tehát a költészet megcsapott, hogy az a kortárs költészet volt. Nem hiszem, hogy abban az időben állami gimnáziumokban bárhol Nagy László *Deres majálisát* és Pilinszky-kötetet adtak az ember kezébe. Ezek a versek engem, az akkori, mélységes állapotomban leterítettek. Esküszöm, hogy nem értettem őket, mégis elképesztő hatással voltak rám. És ez volt később a nagy küzdelmem, hogy megértsem, ezáltal önmagamban legyőzzem őket. Ez húszéves koromig tartott. Írtam én közben, de nem az én hangomon, valahogy az ő mezsgyéjükön jártam állandóan. Amikor a hangomat megtaláltam, az döbbenetes volt. Ez a *Jegenyék harangoznak* című vers volt. Amikor én ezt megírtam, teljesen tisztában voltam azzal – nem tökéletes az a vers, de annyira igen, hogy Kormos István közölte a *Kortársban* –, hogy én most megtaláltam a hangomat. Azt éreztem, hogy most tényleg verset írtam.

Mindig jött tehát az életembe egy-egy mozzanat, ami továbblökött, ami erőt adott. Ezért szoktam azt mondani, hogy fölfoghatnám úgy is az életemet, mint a legmélyebb tragédiák sorozata, közben meg tényleg az jön ki belőle, hogy én mindig Isten tenyerén voltam. Lehet, hogy az tudott fölhozni már akkor is a piaristáknál, hogy verset írtam. Ez adta meg azt a belső tartást és azt a belső muniációt, hogy harmadikos koromra már egálban voltam a többiekkel.

– *Milyen egyéb meghatározó mozzanatok emelnél ki a pályádon?*

– Három ilyen volt az életemben: a piaristák, Kormos István és a kazáni fordítás. A másik nagy mozzanat tehát, ami az utamon megtartott, az a Kormos Istvánnal való találkozás volt. Az ő hatalmas figyelme, szeretete, és hogy megjelentette az első kötetemet. A Magvetőtől úgy rúgtak ki, hogy a lábam nem érte a földet. Szegény Csanádi Imre semmit nem értett a verseimből. Érdekes módon Kormos István azonnal értette. Szent ember volt, az értékért mindent feláldozott volna. Még egy ilyen ember volt életem során, aki értett engem: Ratkó József. 71-ben visszamentem a Nyírségbe tanítani. Ez tudatos volt bennem, hogy én

visszamegyek. Feleségem a bölcsészkarra járt, én beiratkoztam a nyíregyházi főiskolára, de nem volt egyszerű, gyanúsak voltunk: mit keresnek ezek a tanyán? Ratkó Józsefnek köszönhetem, hogy egyáltalán tanyán taníthattunk. 72-ben jelent meg a tanyavilágról szóló *Homoklidérc* a *Vigíliában*, ami óriási botrányt kavart, akkor is Ratkó József mentett meg a megyei és a járási vezetők dühétől.

A harmadik a kazániakkal való találkozás volt, amikor kezdett lazulni benem a kapcsolat a népköltéssel és a gyökerekkel egyáltalán. Mindenféle eszmék, hatások értek, kezdtem eltévedni, amikor egyszer Karcagról hazafelé jövet a vonaton megismertem Mándoki Kongur Istvánt. Végigbeszélgettük az utat. Ha még élne, megkérdezném tőle, miért pont a kazániakat ajánlotta. Kazánnak óriási háttere van, hogy csak egy példát említsek, a kazáni Nagyasszony képét – amit a megelőző században Dosztojevszkij is említ egyébként – Sztálin repülőn körbehordatta Moszkva fölött, amikor a németek a főváros alá értek. Ez a kép aztán valahogyan Rómába került, ide jött érte később a kazáni küldöttség.

– *Fordítói munkádról viszonylag kevés szó esik. Mennyiben járult ez hozzá költői pályád alakulásához?*

– Fiatal koromban fordítottam az Európa Kiadónak, akkoriban novellásköteteket jelentettek meg külföldi íróktól. Pierre Boulle egy hosszú elbeszélését fordítottam a feleségem segítségével, de belefáradtam magába ebbe a folyamatba, hogy ezt le kell fordítani, illetve hát kellett a pénz, és jó, ezt kaptuk, és lefordítottuk.

Próza esetében nem szerencsés, ha nem tudja az ember a nyelvet. Azok a jó prózafordítók, akik tudnak azon a nyelven, viszont ez a költészetben egészen másképp van, ebben biztos vagyok. A költészet esetében jön elő az a közhely, amit mondani szoktak, hogy saját nyelvén kell tudnia jól a költőnek, akkor tud jól másokat is fordítani, és tökéletesen pedig nem. Tehát verset, költészetet fordítani tökéletesen nem lehet, ebben is biztos vagyok, viszont lehet megközelítőleg azt az élményt átadni, azt a világlátást, magatartást, ráadásul nagyon jól. Az a gyanúm, hogy nagyon jó versek születnek ebből. Tulajdonképpen magyar versek ezek is.

– *Érvényes ez a kazáni tatár fordításra is?*

– Ez azért nem lehet ilyen értelemben érvényes erre, mert itt bizonyos azonoság van. Az alap azonos. Nem véletlen, hogy Julianus is azt mondta, hogy magyarokkal beszélt magyarul. És azóta Róna-Tas András bebizonyította moszkvai levéltári anyagok alapján, hogy az 1540-es évek körül, amikor az oroszok kozákokkal – mindent a kozákokkal foglaltattak el – elfoglaltatták ezt a kazáni területet, ami Baskíria északi része, adókat vetettek ki, az adólevelekben pedig megtalálható a Jenő és a Gyarmat törzsnek a neve. Tehát bizonyos töredékeink ott maradtak nyilván, de ez egy nép továbbmozdulásának természetes folyamata, hogy sokszor nem a fele, hanem több ott marad. Egyesek azt mondják, többen maradtunk ott, mint akik eljöttünk.

Visszatérve a fordításokhoz, már közel tíz éve éltem Pesten, kezdtem elszakadni az eredetemtől, amikor isteni adományként Mándoki Kongur István meg-

keresett, hogy fordítanék-e kazáni népköltészetet. Saját költészetem szempontjából volt felmérhetetlen jelentősége. Olyan jelképrendszere, mondatszerkezete van, ami visszatért a magyar népköltészetéhez, visszataláltam a magyar nyelv működéséhez.

Hihetetlenül sok energiát fektettem bele. Kipróbáltam azt a fajta műveletet rajtuk formailag, amit aztán hasznosítani tudtam a saját költészetemben is. Általuk találtam vissza a magyar népdalhoz. Rájöttem, hogy a jelképek – amelyeket előbb meg kellett fejtenem, és csak utána tudtam fordítani – ugyanazok, mint nekünk, illetve a jelképek jelentésének ősbibb rétegeire ismertem rá. Elképesztően nagy iskola volt ez nekem. Minden tehetséges magyar költővel véghez kellene vitetni, hogy fordítson a környező nációk népköltészetéből. Kodályhoz hasonlóan én is azt éreztem, hogy ez a magyar nyelv ősz fundamentuma. Nekem ez nagy gyönyörűség volt, és a kritikákból is kijött, hogy – mondjuk úgy – nagyon megtanultam a dudát fújni.

*Asztalomon gyertya ég,
faggyú gördül cseppenként.
nyolcvan gyertya, szempilla –
most látom csak, szívem ég.*

Ha nem mondd ki az utolsó sort – ami megkoronázza egyébként az egészet –, akkor is értelmes. Egyenrangú, mellérendelt mondatok, bárhol abba hagyható. De megy tovább, építi magát, még rátesz egy ugyanolyan rangú mondatot: „most látom csak, szívem ég”. Lehet ennél szebb? Olyan gazdag jelentésű, hogy egy ilyen négysorosról tanulmányt lehetne írni. Az analógia és a képi látás hozott dolog volt bennem: a technikai megvalósításban abban segített, hogy ez ne legyen szertelen.

Összefügg a hitelesítés kérdésével is. Ahogy egymás után következnek a mondatok, ahogy épül tovább a vers, egyre hitelesebbé válik. Nyegleség, sőt bűn, ha a kép nincs hitelesítve, ha azt várja az egyébként tehetséges költő, hogy majd az olvasó kitalálja, és majd ő hitelesíti. Nem! Legyen szíves neki magának hitelesíteni azt, amit mond, nem szégyen az! Persze ebben a világban benne van, hogy ez szégyen, hogy nem kell semmit se teljessé tenni; fölfogjuk a töredezettséget, Isten őrizzen attól, hogy teljessé tegyük. De ez a világ el fog múlni, mint ahogy minden pestis elmúlt, és bár a legnagyobb tehetség sem tudja abszolút teljessé tenni a dolgokat, amennyire csak képes rá, erre kell törekednie. A teljességtelen dolgok úgy múlnak el az idővel, mintha nem is lettek volna. Csak a szenvedésük marad meg, ami viszont valóság. Végso soron tehát nincs valóságtalan dolog a világban.

Az élmények sohasem egy az egyben jönnek elő a verseimben, hanem a mozzanatok, a részletek, még inkább a dolognak az esszenciája, a ténynek a mögöttese, ami a tényt fölemeli, ami a tényt valóságossá teszi. Az is jellemző a verseimre – ez egy mélyebb sík, és visszavezet a hitelesítés kérdéséhez –, hogy ha

használok egy képet, azt én mindig bizonyítom, hogy hiteles legyen. Nem tudtam soha elviselni, hogy ne bizonyítsam. Ezért tud továbbmozdulni, és közben át is alakul. A „Láng és selyem” című vers jut eszembe:

*Akácfa kicsavart karral
összeforrva kínnal bajjal
állatangyalod
tarkómra húrozott fénnel
cimbalmozó őszi léggel
meg sem mozdulok*

Az igazolás itt az „állatangyalod”. Növényi minőséggel indul a vers, majd megjelenik az állati minőség, de úgy, hogy egyben angyal is, tehát egy finomabb minőség, ugyanakkor valahogy ismét növényi is. Ezután már jöhet a „tarkómra húrozott fénnel” és a többi, akár Prométheuszig. Ha ez nem történik meg, egy szűkebb állapotból, a megjelenítés állapotából megy tovább a kép, nem pedig a jelentés állapotából.

Vagy mondok egy másik példát. Ha azt írom, hogy királyfi leszek, hiteltelen. Ez így nyomban közhely marad. De ha azt írom, hogy királylányt veszek, mindjárt hitelessé válik.

– *Az analógiák segítségével is meg lehet fogalmazni ezt. Nagy analógiák vannak, és a továbblépés lehetőségét is ezek teremtik meg, amikor az ember fölismeri, hogy a dolgok végül is egyféleképpen működnek.*

– Szétszórt a világ. Minden analóg, és minden más. Erről van szó: az analógiát megteremteni, az egység felé törni ebben a nem analóg, szétszórt világban. Ezt akartam én a verseimben. Nem is akartam, így éreztem jónak. (Nem szeretem az akar szót ebben az összefüggésben; lehet, hogy csak én érzem így, de nekem túlságosan materiális.)

Engem az utamon a versek tartottak meg, viszont ehhez mégiscsak azt az utat kellett járnom, hogy a verseket meg tudjam teremteni. De ez az út olyan volt, mintha magam kerestem volna a küzdelmeket. Ehhez tartozik hozzá ez az örök fizikai cselekvés is. Úgy volt a földi, materiális cselekvéshez kötve, hogy a belőle kiemelkedő minőséget is megteremtse. Megint a heideggeri gondolat jut eszembe, hogy a fundamentumot itt kell megcsinálnunk ahhoz, hogy felépítsük azt a templomot, ami felmagasodik az égig, vagy afelé törekszik. Ha ez a fundamentum itt van a földön, akkor nagyon is fizikai, materiális, és komoly, gravitációt legyőző erőfeszítés kell hozzá, amiről azután tovább lehet építkezni. Nem szállhatunk el, ha igazak akarunk lenni (akár alkoholmámorban, akár szakrális mámorban). Az emberiség nagy része szenved ettől, nem csinálnak fundamentumot. Lebegnek, pontosabban azt hiszik, hogy lebegnek.

– *Kicsit olyan ez, mint a barokk.*

– Igen, nincs fundamentuma a barokknak sem. Lebegnek a puttók, a csavart formák, nincs meg az az alap, amiből ez kinő.

– Az imént – Kodályt is idézve – a nyelvet említetted. Nálad soha nem éreztem az „alázatot”, azt a látoányos leborulást a nyelv előtt, ami más költőknél tapasztalható.

– Nekem a nyelv olyan, mint a levegővétel. Soha nem merült fel a nyelvvel való kapcsolatom. Úgy vagyok vele, mint mondjuk a nőkhöz fűződő kapcsolattal: nem mérlegeli az ember, hogy miféle viszony ez, egyszerűen működik.

Valamikor az első kötetem kapcsán írták rólam, hogy milyen gazdag a szókincsem. Én ezen teljesen megdöbbsentem, és azóta sem értem igazán, mert itt nem arról van szó, hogy az én szókincsem annyira gazdag volna, hanem a szavaknak olyan értelmezéséről, olyan új értelmezéséről, ami úgy hat, mintha új szavakat olvasna az illető ezáltal. Inkább arról van szó tehát, hogy új helyzetbe hoztam a szavakat.

Nem igaz, nem vagyok szókinccsgazdagabb bárkinél. Szerintem ötven szavamnál nincs több, amelyek köré a versek épülnek. Egy versesmen belül meg több versesmen belül is egymás után ismétlődik a Nap, a Hold, a csillagok, a bánat, a képzelet, az emlékezet, és ezek, úgy hiszem, mégsem ismétlődésnek tűnnek, hanem újszerűeknek.

– Sok kérdést fel lehet tenni a verseidről, egyet viszont biztosan nem, azt, hogy miről szólnak. A szó közkeletű értelmében a témát nem lehet számon kérni a verseiden.

– Érdekes, hogy bizonyos megközelítésekből, másoknak a megközelítéséből elvont költőnek is számítok. Én meg azt érzem, hogy a legkonkrétabb költő vagyok. Annyira konkrét vagyok, hogy ennél konkrétabb nem lehet az ember. Persze ez soha nem direkt. Hanem ez a konkrétság hordoz valamit, ami ennél a konkrétumnál több. És talán ez téveszti meg az embereket. Leírták régen, hogy tulajdonképpen nálam a tájak, ezek a konkrét megjelenések valójában nem konkrét tájak. De mégis azok, mert gyerekkori emlékeimből az alapvető princípiumok, a fa, a kőzet, a homok, és egyebek, szóval a talaj, a fa, a növények és az újabb kori világból is a Duna, a környezetem, az itteni kövek, az itteni házak és a többi, ezek bizony nagyon konkrétak. Egyértelműen konkrétak. Csak nem ezekről írok, hanem amit ezek hordoznak. Tehát nem mondhatják rám, hogy egy konkrét tájverset írtam. Holott benne van a táj állandóan. Nem mondhatják, hogy egy konkrét szerelmes verset írtam, holott szinte a versek kilencven százalékában benne van a szerelem is. Tehát a női minőséghez való kötődésem és viszonyom. Nem mondhatják rólam, hogy hazafias verset írtam, mert abban is úgy van benne a hazafiság, hogy minden benne van! És hát nyilván nagy bajban lenne az, aki tőlem most egy hazafias verset vagy egy szerelmes verset, vagy egy tájverset akarna szavalni, mert nem találna ilyet így, egy az egyben. És ezáltal zavaró a költészetem megközelítése, mert az emberek valahol ezeket a nyilvánvaló dolgokat keresik. Olvassák, és egyszer csak már nem is az, hanem ez is benne van, az is benne van, nem tudják beskatulyázni. Az más kérdés, hogy aztán milyen minőséget viselnek ezek, ezt az idő dolga eldönteni.

– Hasonló a helyzet a műfajokkal is, ám bár a „műfaji keveredésnek”, a műfaji határok feloldásának ma nagy divatja van mindaddig, amíg a vizsgálódó felismerni véli az eredeti műfajokat, tehát megint csak skatulyázhat.

– Igen, egy primitív szinten nagyon kedveli. De ha az tényleg egy magasabb formában és érvényesen van megfogalmazva, akkor nem tud vele mit kezdeni. Érdekes ez is. Borzasztó érdekes.

Valójában nem is műfajokról kellene beszélni, hanem továbbra is a témáról, mert a lírában a műfaji kérdés nem merül vagy nem merülhet fel. Az igazi lírától témát nem lehet megkövetelni. Persze előfordul a költőknél. De érdekes módon nem azok az igaziak. Nem azok jellemzik a költő minőségét. Se Petőfinél, se senkinél. A témaversek, azok témaversek. Jó, van ilyen is. Köszönöm szépen, elfogadjuk, rendben van. Azért fogadjuk el egyébként, mert olyan mélységek vannak a költő más verseiben, amelyek nem témaversek, olyan megnyilvánulásai, hogy ezáltal fogadjuk el ezt is. De a témaversek borzalmasak valójában. Nem tudom ezt kellőképpen megfogalmazni, ildomosan; valami rossz csínytevés, rossz kamaszos csínytevés a témavers. Az emberből kitor a kamaszos ellenkezés a világgal szemben, és akkor vannak témaversek. Szóval nem a meglett ember dolga a témavers. Gondold el József Attilát! Ő is írt témaverseket bőven, de nem az az ő minősége. Hanem amikor nem témaverseket ír. Ott mutatkozik meg a nagy költő. Lehetnek egyébként a témaversek is jók. Használhatók. És mondanak is valamit, de egy költőt nem ezek tesznek naggyá. Az biztos. Ezt megtapasztalhattuk egyébként a szocialista korszakban, ott aztán voltak témaversek!

– *Miért fontos neked a forma?*

– Ebben a világban, a fizikai világban a dolgok csak formában jelenhetnek meg. Én hagytam, hogy a vers maga teremtsen meg a formát, ami mindig más akart lenni, miközben végig úgy éreztem, hogy tartalmilag ismétlem önmagammat, mindig más megközelítésben, rálátásban, de egy nagy téma körül forgok állandóan. Ugyanakkor mégis ez a legnehezebb mozzanat, formába önteni azt, ami meg akar nyilvánulni. Ebbe a dimenzióba átfordítani és érthetően, igaz módon megfogalmazni azt, ami a háttérből jön. Azt a hatalmas, nyomasztó és formátlan, kavargó belső tartalmat átfordítani az ennek a dimenzióknak megfelelő törvényszerűségek szerint. A régieken ámulok, hogyan tudták ezt megtenni, amikor nem volt papír, nem lehetett kísérletezgetni, próbálgatni, harminc lapot elhasználni.

– *Beszélhetünk a szépségről is?*

– A szépségnek van egy hallatlan szubjektív vonatkozása is. Ezért amit szépnek látok, egyáltalán nem biztos, hogy a teljességben is megállja a helyét. A szépségről nekem egyértelműen a nő, a női szépség jut eszembe. Lehet, hogy általánosságban nem így van, de kijelentem: nekem a szépséget a nő hordozza.

– *És az igazság férfi?*

– Ezt nem merném kimondani, holott közel jár ahhoz, ami tévelyegve megfogalmazódott bennem. Ehhez megint önmagamra kell koncentrálnom, és így

válaszolni rá. Ha így van: a szépség a nő, az igazság én vagyok – hát ez már költészet! A szépség annyira örül az igazságnak, hogy őt is felmagasztalja.

– *A vers neked nő?*

– Teljesen őszintén és kapásból: az. Számomra a női princípium hallatlanul fontos. Mária az Istenfiút megszülte erre a világra, itt kezdődött el, és ez megvan, még akkor is, ha bármennyire megalázzák a nőket, a női minőséget. Másként nem tudott belépni a világba, csak a nő által. Itt kapták meg a nők az egyetemes, örök értéküket, ami szerintem azelőtt nem volt meg. Nem véletlen Szent István felajánlása, és hogy mi is meg a déli népek is Máriára apellálunk. Mert nagyon kell a világnak, hogy a nő meg a férfi kapcsolatot teremtsen. Mert nincs kapcsolat. Nem tudják a férfiak, maguk a nők sem, hogy micsoda minőség ez. Megint nem vallásosan, hanem ha csak a gondolatot veszem, hogy az Isten megszületik a földön egy földi asszony által, a gondolat olyan gyönyörű és hatalmas! Ahogy aztán az egész továbbmegy Jézussal. Ezt nem lehet kitalálni. Nem érdekelnek ezek a kérdések, hogy van-e Isten, vagy nincs, szó szerint úgy volt-e, vagy sem; maga az egész gondolatrendszer számomra az egyetlen létező dolog, ami szerint érdemes élni. Ez az egyetlen emberhez méltó, hozzám méltó gondolat, ami szerint működhettek.

Édesanyám varrónői minőségében is hihetetlenül nevelte a környezetét, már azzal is, amilyen ruhákat készített. A tanuló lányoknak szálegyenesen kellett ülniük, úgy viselkedni, reggel ki kellett takarítaniuk, a szőnyeget kirázni. Gyermekkoromban az volt a legnagyobb örömöm, hogy amikor rázták a szőnyeget, engem belefektettek, és hintáztattak. Nők között nőtem föl. Hat-hét éves koromban én olyan szerelmes voltam egyikbe-másikba; valahol a bátorságom is megnőtt ezáltal. A tanuló lányok, a ruhapróbák – nem emlékszem, hogy valaha is leskelődnöm kellett volna –, a helyzet következtében közeli kapcsolatba kerültem a női testekkel. Volt, akinek szerelmet vallottam; annyi intelligenciája volt, hogy soha nem élt vissza velem, nem mondta el a többieknek, hogy blamáljon engem.

A szerelem az embert olyan öntudatlan állapotba hozza, hogy olyan régiókra nyitja meg a világot, amelyekre azelőtt nem is gondolt. Viszont ez nem biztos, hogy jó régió. Egy idétlen biológiai állapot. Mindig fölemlítik, de szerintem az igazi nagy folyamatba mintha nem tartozna bele. Abnormális állapot, ami semmit nem vesz figyelembe. A költészetemben benne van, nagyon is benne van a szerelem, de nem így, ilyen direkt módon. A férfi és a nő kapcsolata nem ezen nyugszik.

A szerelem tényleg idétlen állapot, mégis összeköt a mindenséggel. Azért is tűnik idiótának, mert nem ebbe a világba tartozik, amikor szerelmes az ember, hanem a mindenséghez tartozik. Gyönyörű is meg fájdalmasan nagy érzés is. Gyerekkoromban lakodalomból jöttem haza a csillagos ég alatt, olyan szerelmes voltam, azt hittem, hogy szabályosan szétszakad a mellem. Néztem a csillagos eget, és benne voltam a mindenségben. Hogy azonos legyek – ez a szétszakadás valahol azt jelenti –, hogy térfogatomban is azonos legyek a mindenséggel. Sok

ilyen élményem volt gyerekkoromban, azt gyanítom, hogy tulajdonképpen ezért lettem költő. Bennem voltak ezek a dolgok már gyerekkoromban, és olyan szokatlan gondolataim voltak a világgal kapcsolatban, hogy magam megjédtem tőlük. Ezek kész ihletállapotok voltak.

A verseimben a szerelem az asszonyi minőséget jelenti. Mert nemcsak a szerelmet kerestem a nőben, hanem ezt a bizonyosságot is. Ha két ember tud egygylenni, az egy olyan teljesség, ami persze abszolút értelemben nem tud megvalósulni. Azt hiszem, a második feleségemmel megtaláltam ezt az egységet. Egy férfit meg egy nőt, ha egyik, el lehet pusztítani, de legyőzni nem. A mi életünk ilyen volt. Semmilyen ármánykodás, még a közvetlen környezetünkéből jövő sem tudott legyőzni bennünket.

Kitágítva a kérdést, én hoztam magammal, hogy a női minőséget a helyén kezeltem életemben. Annak ellenére, hogy a szüleim esetében ezt nem tapasztaltam. Ők, talán a szörnyű, életüket megsemmisítő, személyükben mindkettőjüket mélyen megalázó történelmi, társadalmi körülmények miatt, hogy voltaképpen önkéntes száműzetésben éltek a Nyírségben, örök harcban álltak egymással. A sújtott élet tartotta őket egyben, és nem tudtak ennek fölébe kerekedni. Talán éppen az ő negatív állapotuk hatására alakult ki ez bennem. Rengeteg értéket kaptam tőlük, de nekem el kellett szakadnom, mégpedig radikálisan, ahhoz, hogy a bennem levő értékeket megvalósíthassam.

Persze a hétköznapiokban ez nem így zajlik. Iszonyatosan sok melléfogásom volt, és drámám. Olyan erővel kapaszkodtam minden női minőségbe, hogy ez valahol megriasztotta őket. Ezért mondom, hogy a második feleségem egy csoda volt. Sohasem teljes, amit magányos férfi csinál, ha csak nem szent, de akkor önmagában hordozza ezt a minőséget. Az a borzasztó, ahogyan ez a világ megtaposta, meggyalázta a női minőséget, és teszi ma is percről percre. Mária állította helyre a női minőséget, és emelte isteni minőséggé. Magam is Máriához tudok közel lenni. Nekem Jézus nagyon nagy. Nem tudok hozzá méltó lenni.

– Most egy nagyon banális kérdést szeretnék feltenni: mit jelent számodra a vers; miért ír az ember?

– Kérdezték már tőlem, és megdöbbsentem, miért ezt válaszoltam: az egyetlen menekülési lehetőségem Isten felé. Annyira természetesen buggyant ki belőlem akkor, hogy ebben kell lennie valami igazságnak.

– Ez a szakrális művészet ismérve. Út. Út Istenhez.

– Igen, igen. De hát általában nem ezt szokta mondani az ember, ha megkérdezik, hogy miért ír verset. Egyébként igaznak érzem, és megint nem akarok itt hívó lenni, de abban a minőségben hiszek, ami Isten. Abban a minőségben hiszek, hogy az van. Ha tetszik, akkor nem Isten, nem tudom, de ebben a minőségben hiszek. Megszemélyesítjük-e ezt a minőséget, vagy nem, az más kérdés, de meg kell személyesíteni. József Attila ezt úgy fejezte ki, hogy „a mindenséggel mérd magad”. Ugyanerről van szó. Bár a költészetemben nagyon sokszor előfordul, mert nem tudok mást mondani, de ez nem azt a fajta Istent jelenti soha nálam, amit hétköznapi, akár vallási, akármilyen összefüggésben használnak.

Az ember nem tudja legyőzni az anyagot. De van benne valami, afféle megadatott képesség, érték, nevezhetjük isteni résznek, ami képes az anyagi működés fölé emelni. Ilyen az alkotás például. Egy mű minden esetben több, mint az alkotója. Az alkotó se tudja, hogy mit csinált. Nem tudhatja. Addig a pontig tudja, hogy az ő megítélése szerint a legjobban csinálta. De ennél többet nem. Szóval az alkotás több az embernél.

- *Milyen funkciókat hordoz a költészet?*

- Ezek a minőségek, a papi és a vitézi minőség nem pusztulhatnak ki a világból, és nem is pusztulnak ki. A magyarság esetében ez teljesen egyértelmű, ezért van meg, és ezért vagyunk még. Mert ha ezek az értékek – a királyi, a papi, a vitézi minőség – eltűntek volna a nemzetből, nem működnének, akkor mi már nem lennénk. Teljesen egyértelmű számomra, hogy ezt a költészet vitte tovább, de gyönyörűen. A magyar költészet nem erről szól egy az egyben, hanem amilyen tekintettel voltak ezek a minőségek a népükre, a nemzetükre. Úgy tudta viselni, tovább vinni, hogy a történelem új díszletei között, új módszerei, pusztításai közepette a legkisebbre, a legelesettebbre is tekintett, és magához emelte. Nem véletlen, hogy aztán az újabb korokban a költők mélyről, néha nagyon mélyről jöttek. Az alulról jövő megtartása történik meg a felsőbb igaznak a költészet által, ez viszont már abszolút krisztusi, evangéliumi dolog. Leszivárgott ez a hatás a gyökerekig, és onnan lombosodott ki a mélyből jövő emberek által. Ez nem történhetett volna meg az ókorban, tehát a Krisztus előtti időben. Lepusztul a transzcendencia, a királyság, az égi kötődés, és a mélyből jön föl, mint Jézus. Hogy született meg kétezer évvel ezelőtt ez a félelmetesen nagy gondolat, hogy istállóban születik meg a Megváltó? Az emberiségnek ez a megváltás, ez a gondolat, még ha nem is hiszi tényszerűen Isten fiát. Jézus óta van művészet, ami újratertemti a kapcsolatot a föld és az ég között, és ezután valamilyen módon mindig a társadalomból kirekesztett individuumok tudják ezt megvalósítani.

Itt most ki kell térnem arra, hogy a világba Jézussal a fiúi minőség lépett be. Az Atya a fiúi minőségben lépett be a valóságos világba. Azóta tehát a kereszténység égöve alatt fiúi minőség működik, olyannyira, hogy ez a társadalomban is megmutatkozik. (A nem keresztény társadalmakban, mint például az iszlámban továbbra is működik az atyai tekintély.) Itt mindent a fiatalok hoznak létre. Ez elképzelhetetlen lett volna Krisztus előtt, még utána is egy darabig, hogy harminckettő meg huszonhat éves ember akkora alkotást hozzon létre, ami meghatározó. Nem véletlen, hogy Jézus sem élt hatvan évig. Nyilván úgy van ez, hogy van, aki meg tudja őrizni magában a fiúi minőséget, így hatvan éves korában is nagy dolgokat tud létrehozni. Mert ha nem tartja meg, és próbál bölcs öreg lenni, vége, és figyelembe sem veszik a fiatalok. Nincs bölcsesség, az a fajta atyai bölcsesség. Gyorsan kell működni, és erre csak a fiatalok képesek. Régen örült az ember, ha öreg volt, ült, és oszthatta a bölcsességet. Mondom, alkothat az ember idősebb korában is érvényeset, de ehhez fiatalosnak kell maradnia. Nem úgy, mint manapság, hogy megműttetik magukat, úgy öltöznek, viselkednek, mert ez idétlen. Most mindenki fiatal akar lenni. Most ért a csú-

csára a jézusi korszak, és valószínűleg ezzel is ér véget, minden jel erre mutat. Karácsony Sándor a harmincas években már foglalkozott ezzel a kérdéssel, azt mondja, tulajdonképpen az öregek lettek álmodozók. A költészetünk is ezt bizonyítja: Csokonaival, Petőfivel és József Attilával. Nem véletlen, hogy Babits is azt mondja József Attiláról, hogy meghalt a fiú. Az egész 48 Petőfi-lelkülete, minden sallangjával és hibájával együtt, nemzetfenntartó erővé vált, óriási és tündökletes teljesítményekkel. És akkor jött ez a szerencsétlen gyerek – mert az volt –, József Attila, hogy tudott ekkora lenni! Weöres Sándor is azért tudott nagy lenni öreg korára is, mert gyermek maradt. Fialat maradt. Pilinszky is fiatal volt még ötvenéves korában is.

– *Az imént azt emeltesd ki, hogy a magyar költészet mekkora tekintettel volt a legkisebbre, a legelesettebbre. A verseidre is jellemző ez a – ma szeretik így mondani – empátia. A versek magukra vesznek dolgokat...*

– Igen. Hogy nem az én sorsom tulajdonképpen, de az enyém is. Én ennek az országnak a társadalmi keresztmetszetét teljesen ismerem, minden rétegében ténylegesen megfordultam. Mivel állandóan dolgoztam, nekem a munkásemberekkel olyan kapcsolatom volt, amilyen – merem állítani – egyetlen ma élő költőnek sincs. A másik, hogy a társadalom minden rétegével hihetetlen empátikus voltam, átéreztem az állapotukat. Ez ma is így van. Én annyira szinkronban vagyok az ország állapotával, hogy szabályosan megszenvedem. Ha jobb helyzetben vagyok is, mások nyomorúságos helyzetét magamra veszem, és ez dühít is. Lehetnék „lazább, boldogabb” – mondjuk úgy. De nem vagyok, ha tudom, hogy az ország, az emberek állapota milyen. Megélem, és valójában ez tesz keserűvé, ez tart a bánatban. Bennem megvan a humor is, de a környezetem is így lát, hogy valami mélységes szomorúság van bennem, szomorú embernek látnak. Én nem bírom el ezt a terhet. Isten fia elbírhatja, de hát én ember vagyok. Ezért is bélyegzett sok kritikus pesszimista költőnek. Holott a versekben éppen nem vagyok pesszimista, éppen hogy a versek tartottak meg eddig, és az, amit az ember megold a versekben ebből a tragédiából.

– *Ez érvényes a történelemre is?*

– Igen, visszamenőleg is, mintha jelen volna a számomra. A múltnak nincs vége, mi teljesítjük be. Például Szent István művét máig beteljesítjük. Most válik valóvá, ami akkor történt. Nekünk kell valóvá tenni. Folyamatosan, ezer éven át ezt tesszük. A múlt történései általunk válnak valósággá, mert egyébként nem lesznek. A Szent István-i műalkotást mi tesszük valóvá. Ahogy Heidegger a legnagyobb műalkotások sorában említi az országteremtést. A dolgoknak megtörténtté kell válniuk. Magát a teremtést is mi tesszük megtörténtté. A végtelen szenvedés és végtelen öröm, a hatalmas művek által. Nem tudok nagyobb igazságot, mint a jézusi igazság, ami egy cselekvő magatartás.

Úgy tekintek vissza a múltamra is, akár a gyerekkoromra, akár negyvenéves önmagamra, mintha nem én volnék. Csodálom magamat, hogy mit megdolgoztam, hogy lehetett bennem akkora erő, de nem ezzel a narcisztikus öncsodálattal, hanem azzal a különös érzéssel, mintha az ember egy életen belül több

ember volna. Nincs egység a világban, miért gondoljuk, hogy mi egyek vagyunk? Persze van egy alapvonulat, az emlékek, a tapasztalat, de még ezekre is másként tekintünk különböző korunkban. Felnőtt fejjel teljesítem be a gyerekkoromat. Ahogy a történelem, az ember is állandóan történik, és visszafelé építi fel önmagát.

– *Honnan eredhet ez a különös gondolkodásod az időről?*

– Azért nem tudok erre mit mondani, mert ez számomra teljesen természetes, gyerekkoromtól fogva meglevő viszonyom az időhöz. Viszont azt mondhatom, hogy én gyerekkoromban is úgy éreztem – nem megfogalmazottan, de működött bennem –, hogy mindent tudok, ma semmivel sem tudok többet, és hogy én tévedésből vagyok itt, nekem nem kéne itt lennem. Ránéztem a Bodogán Janira, és tudtam, milyen ember. Ránéztem a Winkler sógorra, tudtam, milyen ember. Tudtam, hogy a Csuka sógor milyen nagy szélhámós, és hogyan kell hozzá viszonyulnom. Hogy nem kéne itt lennem, a gyerekkori sírásomba ez is belejátszott, nem csak édesanyám bánata. Mit keresek itt, ha mindent tudok?! Egy évvel korábban mentem iskolába, írni, olvasni tudtam. Viszont bekövetkezett az életemben a hamvasi nagy függöny – ez 56-ban volt, még a forradalom kitörése előtt –: addig szín ötös voltam, és egyszerűen elfelejtettem osztani, szorozni. Apám kínlódott velem – mi van veled, kisfiam? –, szó szerint teljesen csődöt mondtam. Egy évet ki kellett hagynom, de utána is kínlódtam. Mindent képes voltam bemagolni, de ha belekérdeztek, vége volt.

Érdekes, hogy ez éppen 56-ban volt. A tanyákon keresztül vonultak be hatalmas tankokkal az oroszok. Remegett a föld, a vályogházak falai megrepedtek. Zsebre dugott kézzel álltam, és néztem, ahogy vonulnak, apám meg valahonnan bentről mondja nekem: „A kezed! Vedd ki a kezed a zsebből!” Katonaember volt, ő tudta, miért mondja, én akkor nem.

Olyan mozaikot nem láttál, mint a fagyos földre beletaposott kutya, ami „vers-őrző képem maradt”, ahogy a „Fák között a fa” című versben írtam. Még az jut eszembe ebből az időből, hogy édesapám végig beteg volt ez idő alatt. Meg akarták választani mindennek, de ő beteg volt. Nagypám volt ilyen, ő úgy menekült meg az első világháborúban a bevonulástól, hogy megtaposták a marhák. És nem egyszer fordult ez elő, de soha nagyobb baja, belső sérülése nem lett. Ezt csak én mondom így, de pásztoremberként volt olyan viszonyban az állatokkal, hogy el tudom képzelni, amint azt mondja: „Édes teheneim, most nagyon nagy bajban vagyok, tapossatok meg már engem úgy, hogy beteg legyek, de ne tapossatok agyon!” El tudom képzelni, mert senki nem értett úgy az állatokhoz, mint ő.

Visszatérve az empátiához, érdekes, hogy gyerekkoromban én voltam az egyetlen, akihez beszélni tudtak, akinek meséltek. Nekem, kisgyerekeknek olyan dolgokat meséltek el – Feri bátyám például –, amit másnak sohasem. Nagyon sok minden összetorlódott ebben a században, olyanok, amikről nem is illett beszélni, olyan helyzetbe hozta őket a történelem, amit már nem lehetett kibeszélni, mert maguk sem tudták helyretenni, feldolgozni, nem érezték az erköl-

csi helyét. De nekem mint gyerekek elmondták jószágörzés közben. Ez a bizalom, amellyel felém fordultak, biztos, hogy a verseimben is erőt adott.

És ezt tapasztaltam a külföldi útjaimon is. Földeák Iván rábeszélte az írószövetségben, hogy egy Mongóliába látogató íródelegációban képviseljem Magyarországot. Magyaroként egyedül, orosz nyelvtudás nélkül, a mongolról nem is beszélve...! Nem tudom, hogy tudtam ezt végigcsinálni. Ehhez fiatalság kell, és erő. A világ iránti végtelen bizalom, mert ezt kétségekkel nem lehet megcsinálni.

Nem tudod kitölteni – oroszul! – az űrlapot, ami nélkül nem mehetsz tovább. A Seremetyevó 2-n nem engednek felszállni, de azt nem mondják meg, hogy a te géped a Seremetyevó 1-ről indul Mongóliába. A Seremetyevó 1-en minden holmidat – és csak a tiédet – kirámolják, és majd később érted meg azt az undort, amellyel elfordulnak tőled: nem találtak semmit. Mongóliában nem vár senki, elbuszozol – mintegy függetlenül magad – a magyar követségre, kéred, hogy telefonáljanak haza, de nem teszik meg. A szállodában nem hagynak aludni, állandóan bezörgetnek, azt hiszik orosz vagy, míg magyarul – kétség kívül válogatatlan szavakkal – el nem küldöd őket.

Ugyanakkor – és ez nemcsak Mongóliában volt így, hanem a Szovjetunióban, Örményországban, Bulgáriában is – mindig megkülönböztetett figyelemben volt aztán részem. Aprónak tűnik, mégis hatalmas gesztus, amikor a mongol hadsereg főnök a két paradicsom közül az egyiket átteszi a tányérodra. Moszkvában nem más szegődött mellém, mint Koszigin lánya. Azt kérdezte, mit szeretnék látni, bárhova elmehetek. A *Literaturnaja Gazeta* címlapján jelent meg egy fotó, amin kezet fogok az ottani írószövetség elnökével, de úgy, hogy a képen magasabban vagyok, mint a szovjet írószövetség elnöke. Másnap minden újságíró velem akart riportot készíteni. Akkora megütközést, nem egyszer féltékenységet keltett mindez a küldöttségben, hogy a delegáció vezetője – már Örményországban – azt kérdezte tőlem: „Ki a te apád?” Csendőr – mondtam én.

Mindez csak ezért érdekes, és azért foglalkoztat most is, mert nem tudom, mivel nyertem el mindenhol az emberek megkülönböztető figyelmét és bizalmát. És hogyan alakultak volna a dolgok, ha történetesen beszélem a nyelvüket? Nyilvánvaló, hogy egy sort sem olvastak tőlem, vagy ha olvastak is, rossz fordításban (mint ahogy az „isten váll-lapja” képet szputnyiknak fordították bolgárra), talán a megjelenésemnek, a viselkedésemnek volt ilyen hatása, vagy annak, hogy én a reményről beszéltem, arról, hogy az emberiségnek van reménye? Vagy arra a furcsaságra figyeltek fel, hogy nyugatias vagyok, de egyben keleti is? Legfőképpen az a kérdés izgat és nyomaszt is egyben, hogy ha felkészületlenségem ellenére ez történt, mi történt volna, ha akkor én felkészült vagyok. Mit adott volna? Mert azt a mérhetetlen empátiát, amellyel velem szemben viseltettek, nem vehetem semmibe.

– *A bánat az egyik leggyakrabban előforduló szó a költészetben.*

– Nem biztos, hogy most ki tudom fejezni kellőképpen, mert ez annyira alapvető, hogy szerintem a legnagyobb minőségek egyike. Benne van a népköltészetben, benne van mindenben, minden emberi magatartásban és megnyil-

vánulásban. És a bánat nem tragikus! A bánat az örök, természetes vágy a teljességre, a teljesség igénye. És mivel ebben az emberi dimenzióban, ahol élünk, teljes nem lehet semmi, az örök vágy egyben bánat is. Bánat, hogy nem érhetjük el. Valahol a népdalban így van ez gyönyörűen megfogalmazva: „Azt sajnálom, azt a régít.” Tehát miközben mintha egy meglevőre apellálnánk és vágyakoznánk mindig, ez a meglevő, ez a valami a teljesség volt, valami tökéletesség, valami gyönyörűség, ami már nincs. Mindig erre apellálunk, és erre apellál bennünk ez az örök bánat, hogy ezt nem érjük el.

De hát ez működik bennünk is, ez működik az összes költészetben, ez az örök vágyakozás a meglevő felé. Nem a jövőbeni, hanem a volt meglevő felé, amit persze jövőbeni módon fogunk majd elérni, vagy próbálunk elérni. Tehát nem visszafelé, hanem a jövő felé haladva fogjuk elérni azt a vissza lévő, ahol bezárul a kör. Mert nem hiszem, hogy van a világban más forma, ami reményt adó, mint a kör. „Haza, hazafelé, / haza az örök körbe, / haza, hazafelé, / haza már mindörökre.”

Számomra tehát a bánat meghatározó állapot. Az emberiség alapérzése a bánat. Gyönyörű, szent dolog a bánat. Az öröm mulandó, csapodár. A bánatban fakad föl a legnagyobb szeretet is. Nem szomorú állapot, hanem egy boldog vágyakozás. Soha nincs benne végső lemondás, nem söpör el semmit. Az ember születésétől jelen levő fenséges érzés, mert azt a vágyat kelti, sőt hordozza bennünk, ami a teljesség. A bánat azt jelenti, azt a tudást, hogy a folytonosságban vagyok benne. A bánat fundamentumán élem az életemet; nincs őszinte élet, amelynek mélyén ez ne húzódná végig.

A bánat nekem egy nagy filozófiai kérdés. Ha tudnám, hogy még száz évig élek, ennek szentelném. A bánat nem ragad le, a bánat továbbvisz. Nem lehet lerázni, elfelejteni, továbbmegy, működik, és ez nem baj. Táplálja az emlékezetet, másrészt egy idő után, ha elég időt hagyunk neki, talán fel is ragyog teljes minőségében és őszinteségében. A bánatból ragyog fel az öröm is: „Országom, hurkom, köröm, / meglazítja szent öröm, / kozmikus akarat, / bomló bánatom, kötelem, fehér angyalhaj marad.” Minden művészet ebből fakad föl, ebből a vágyakozásból. A bánat nem más, mint az örök vágyakozás a teljesség felé: „Azt sajnálom, azt a régít.” Nekem a bánat szebb, mint az öröm. Egy nő arcán a bánat sokkal szebb; akkor minden lehet! A legtisztább érzés. Amikor bánata van, akkor érzi át a mindenséget az ember.

– *Miként látod az ember helyzetét, általános állapotát ebben a világban? Nemcsak individuálisan, hanem egyetemesen is értve.*

– A dolgoknak mindig a két oldalát kell nézni; nem szabad dühösnek megkritikusnak lenni ezzel a világgal szemben. Mert itt hatalmas emberi szenvedések vannak! És hogy ez a világ fenn van, ez egy kész csoda! Ahogy működik, a gonosznak a totális támadása közepette. Én nem tudom, hogyan működik az egyetemes gondolat, hogy az embert olyan mérhetetlen próbák elé állítja a legkülönbözőbb helyzetekben, és ebből is kijön. Isten önmagát bizonyítja. Ha szüksége van egyáltalán erre. Bár ebben a világban szerintem szüksége van a bizo-

nyításra. Szüksége van, mert Jézus Krisztus is azért jött el, hogy bizonyítsa Istent. Tehát igenis, ebben a világban a legborzalmasabb helyzetekben is bizonyítani tudja, hogy van. Amit megteremtett, ami nagy mű volt, igazi mű volt, annak működnie kell, a szerint az igazság szerint, ahogy megteremtetett, akkor is, ha aztán mindenféle támadás éri. A műnek meg kell állnia.

És ezt mondom azonosságképpen az emberi művekre is. Mint ahogy meg is történik, hogy a mű végső soron meg fog állni. A maga igazságában. Ezért kell becsülni mérhetetlenül minden emberi teljesítményt ebben a borzalomban, amikor a művet támadják. A mű igazságát akarják semmissé tenni. És ebben is megállnak emberek. Ez is kész csoda! Hatalmas minőségeket tudnak létrehozni. Olyan emberek is, akik botladozva, mindenén átmenve, ennek a kornak minden kísértése ellenére, illetve sokszor elmerülve, szinte már elveszetten. Ezek mind bizonyítékai ennek a hatalmas műnek.

Ha ez csak az emberiség által megteremtett gondolat és mélységes igény volna, akkor is akkora minőség, hogy máshoz nem tudunk igazodni. És ha nincs mihez igazodni, az a végső elveszettség. Sajnos ma tömegével van olyan ember, aki nem tud mihez igazodni. Ez a legnagyobb tragédia. És ebben a dologban hagyjuk most ki a vallásosságot! Nem tudom, honnan jött, az emberből vagy Istenből, ami megszületett, a jósnak, az igazságnak, a szeretetnek a gondolata, ez a félelmetes nagy gondolat az, amihez mérni tudjuk a dolgainkat. Az életünket. Nincs más. Ez az életünk egyetlen viszonyítási alapja.

Ha ez nincs, akkor dobjuk be a törölközőt, harapjuk el egymás torkát, úgy éljük le az életünket, átgázolva egymáson, akárhogy. Na de, hogy ez nem történik meg mégse, az a bizonyítéka ennek a működő valóságnak. Ha ez nem volna működő valóság, a világ már régen elpusztult volna. Ahogy Hamvas is mondta: „Örülök, hogy ebbe a korszakba születtem, amikor a jó meg tudja mutatni az igazi erejét.” Erről van szó. Ez a minőség örök. Nem tud elpusztulni. A gonosznak újra és újra teremtenie kell magát és a működését. Neki állandóan működnie kell ahhoz, hogy létezőnek tüntesse fel magát. Az igazság, a jó, a szeretet, az pedig annak ellenére, hogy állandó pusztítás állapotában van, mégis van. Újra és újra az emberi nemzedékekben feljön, és működik.

– *Végső soron az ördög fegyvere fordul önmagával szembe, mert folyton provokál bennünket.*

– Igen. És a végső kimenetelben is ez lesz. A saját életünkön belül is megtapasztalhatjuk, hogy a gonosznak hogy képes önmaga ellen fordulni a saját működése. Ezt tapasztaljuk állandóan, ennek ellenére újra működésbe jön, új manipulációkkal, új eszmékkel, megint bepalizza az embereket, és akkor úgy néz ki, mintha valóság lenne, teljesen friss valóság. Ez az ő ősvi valósága pedig! A szeretet, a jószág meg az igazság, ami fenntartja az emberiséget, és egyensúlyba hozza a mindenséggel, ezekre mondja, hogy olyan „ősdi” dolgok. Holott ezek örök dolgok, de a gonosz mindig új produkciókkal jön, és más díszletek között ugyanazt a hülyítést viszi véghez, ám folyton-folyvást megbukik. Na de ebben a dimenzióvilágban ez adott is neki, hogy éljen vele.

– *Mi a gonosz valósága?*

– Amit okoz, a bánat, a szenvedés valóságos. Eltűnhet – mondjuk a Gulágon – egy ember, de a szenvedése megmarad. Nem látja senki, mint ahogy az igazságot vagy a szeretet sem látja senki, de benne van, működik a világban, és nem múlik el. A bánat, a szenvedés az örök és változhatatlan teljességgel kapcsol össze. A gonosz végső soron a jót szolgálja, mindazonáltal az embernek nincs választása, számára az egyetlen alternatíva a jó. Akkor is, ha néha persze rossz, és kell a rossznak a megismerése is, mert egyébként nem is tudná, hogy jó. Az embernek szüksége van viszonyításra, ezért kellene a példaképek is, és ezért sem kell félni a gonosztól. A gonosz cselekvése tulajdonképpen a jót szolgálja. A mai világ – mint mondtam – a rossznak nagyon nagy lehetőséget ad, és könnyű ott megragadni. Ez ilyen egyszerű, de annál tragikusabb.

– *A verseid, a költészeted jelen van a magyar irodalomban. Személy szerint te mennyire vagy jelen az irodalmi életben?*

– A fizikai munka nekem nem valamiféle önfeláldozás volt, ebben éreztem függetlennek magam. Hogy nem tagolódok be ebbe az értelmiségi meg írószövetségi menetbe, holott jól ismertem ezt a kört, mert 79-ben megválasztottak a Fiala Írók titkárának is. Az írószövetség ellenében, aztán kiderült, hogy Aczél „elvtárs” ellenében is, Lezsák Sándorral elkezdtek megszervezni a vidéki fiatal írók köreit. Az egész országot jártuk a saját költségünkön, ehhez semmilyen segítséget nem kaptunk. Kérdeztem Dobozitól, hogy nem adnának-e valami támogatást ehhez. Persze hogy nem adtak. Ha nem, akkor én lemondok. De ilyen nem fordulhatott elő abban az időben. Aki utánam jött – mit ad Isten! –, megkapta azt a háromezer forintot. Nekem el kellett tartanom a családomat, nem értem rá pénz nélkül utazgatni az országban.

Valójában azonban amiért a Fiala Írók titkárságáról lemondtam, az a szabadságom megőrzéséért történt. A *Vigília* szerkesztője voltam, de szabadulni akartam tőle. Kívül akartam állni mindig az irodalmi életen. Ösztönösen éreztem, hogy a tehetségemet csak én tudom megvédeni. „Gyermektestem majd belerokkant, / tanuljam meg, mi a könnyebb” – írtam, én meg mindig a nehezebbet választottam, mert csak így őrizhettem meg a szabadságomat. Inkább vállaltam fizikai munkát, mint hogy föladjam az önállóságomat. Egy szerkesztőségben állandóan meg kell alkudnod: egy-két írásnál nincs több, amivel teljesen egyetértesz. Nem ítélek meg senkit, mert szükségből muszáj ezt meg azt csinálnia, de én nem tudtam. Mindig azt mondom, Isten tenyerén éltem: enélkül is boldogultam, három gyerekkel, és ebben a feleségem végig partner volt. Ezért szabadok a verseim is, nem görcsölnek, mennek, amerre menniük kell.

– *Az értelmiségről gyakran kritikusan szólsz.*

– Az értelmiséginek azt kellene jelentenie, hogy teljes ember. Sokuknak közüik sincs a teljességhez. Ha kimegyek Erdőkertesre, és egy átlagemberrel beszélek, mint a szomszédommal is például, „értelmiségibb”, mint ők. Ez olyan mértékben igaz, hogy nincs kivel beszélgetnem. Versben is leírtam: „kivel társalkodom, mind halott”. Éva, a feleségem volt az egyedüli. Ő értett engem elő-

ször. Ez nem elvakultság volt részéről, mert volt úgy, hogy mondott nagyon kegyetlen kritikákat is. A piaristák után ő volt életem másik nagy adománya.

– *Hogyan van az, hogy az irodalomban ma nincsenek vezéralakok. Olyanok, mint Nagy László vagy Kormos István annak idején?*

– Ez egy tudott dolog; a folytonosság megszakadt.

– *Na és a fiatalok?*

– A fiatalok itt állnak individualitásukban, csupaszon, és ha tisztán élnek ebben az állapotukban, meg kell érezzék a visszafelét, igényük van az archaikus dolgok iránt. Az ember alapigénye, hogy tudja, hol áll. Nincs ember, aki ne akarná meghatározni magát, ne keresné a szálakat, a kapaszkodókat. Elfogadható színvonalon verset írni nagyon sok ember tud, költészetet viszont kevesen. Mert a költészet az, amikor teljes világképet hordozol, és azon belül teremődik meg a vers. Olyan verset, mint ők, tudnál írni, de nem írsz, csak ezen belül. Ha én csak verset tudnék írni, nem érdekelné. Én nem írhattam és nem írhatok akármit.

– *Beszélgetésünk elején azt kérdeztem, mit jelent számodra az Út. A vége felé azt kérdezem, mit jelent számodra az otthon.*

– Említettem, hogy 44-ben édesapámékat, mint csendőröket is bevetették Péterváradnál, ahol az oroszok szétverték őket. Mohácson volt az összevonás, amikor jött a Szálasi-kormány, és fel kellett volna esküdniük. Édesapám – aki Horthyt mindig Kormányzó úrként említette – meg egy barátja erre nem volt hajlandó, megszöktek. Így találkozott édesanyámmal Tabon, és jöttek együtt át a Kiskunságba. Édesapám fogott egy sánta lovat, cigánynak maszkírozta magát, a velem várandós édesanyámat felültette a lóra, így jutottak át az oroszokon. Hogy miért vették az útjukat Jánoshalma felé; talán azért, hogy közelebb legyen szenttamási születésű édesanyám a bácskai rokonokhoz, testvéereihez. Ez 60-ban megismétlődött, amikor Bólyba költöztek, akkor már át is lehetett járni. 53-ig édesanyám úgy élt – már fent a Nyírségben –, abban a tudatban, hogy minden rokonát kiirtották a csetnikek.

Én édesanyám bánatában nőttem föl. Ahogy jött az alkony, édesanyám sírt, minden áldott nap. Általa bennem is valami megfoghatatlan honvágy állandósult, ahogy az „Innen” című versben írom, persze áttételesen: „honvágya: menni, menni, menni”. Honvágy valami megfoghatatlan után. Az is innen van, hogy mások szenvedéseit magamra veszem. Nekem a bánat – ezt is említettem már – alapállapot, ettől sose szabadultam. Ma már tudva tudom, hogy az embernek a bánat az egyik legnemesebb érzése, és leginkább összeköt a transzcendens világgal. Kilenc-tíz éves korom körül olyan mértékben tört rám ez a honvágy (és senki nem értette, mert konkrét oka nem volt), hogy egyfolytában és állandóan sírtam, napokig, hetekig. Közben magányos is voltam, mert úgy éreztem, a bánat édesanyámat magában fogja, elszakítja tőlem. Őt is az mentette meg, ami később engem, hogy cselekvő ember volt. Az a világ számára teljesen idegen volt, mégis állandóan a környezete javításán fáradozott, emberekkel foglalkozott. Varrt, tanulólányai voltak, injekciózta a betegeteket, a ház környékét is, ha valaki odatévedt, ámulattal nézte azt a szépséget!

Annak a paraszti világnak a bölcsessége, hogy elkönyveltek ilyenek, nem foglalkoztak velem. Ma pszichológustól pszichológusig hurcolnának. Aztán ez elmúlt, de a bánat nem, és az sem, hogy hol vagyok én valójában otthon. Fiatalkoromban bebarangoltam szinte az országot, de ilyen kettő volt az életemben: az egyik a Nyírség, amely mégiscsak az otthonom volt, a másik Pesten ez a hely, ahol immár harmincöt éve élek. Ez utóbbit már tudatosan tettem otthonommá. Amikor húsz fillérrel a zsebemben Pestre költöztem, bennem semmi kisebbségi érzés nem volt, azzal az elszántsággal érkeztem, hogy meghódítom a várost. Ez, hatalmas fizikai és szellemi erőfeszítéssel ugyan, de úgy érzem, sikerült. Részt vettem az életében, közben teljesen megismertem kívülről-belülről.

A tanya és a város a települési formák két szélső pontja tulajdonképpen, a falut valójában csak érintőlegesen ismerem. Éltem ideig-óráig falvakban is, amikor még tanyán éltünk, a faluban való megjelenésnek, bejárásnak, mindig oka volt, akár orvosról, akár őrlétről volt szó. Ezt Hajdúhadházon végeztük, a hajdúhadházi malomban, Balkányba pedig orvoshoz vagy adminisztrációs ügyekben jártunk, különben nem. Ebben egyébként mindig volt valami ünnepélyesség is, mert nekünk tanyáról bemenni tíz-tizenöt kilométerre esemény volt.

A falu belső életéről tehát nekem nem sok tapasztalatom van. Ami van, az nem ejt meg, mert én sokkal magasabb rendűnek érzem a tanyasi közösségi életet. Ott a közösség tényleg közösség volt. Nyűgeivel, bajával, veszekedéseivel, jóságával, cselekvésével, mindennel. A falvakban soha nem éreztem ezt a fajta közvetlen, kegyetlen és jó viszonyt.

És utána jött a város. Nekem a város tulajdonképpen a tanya után a legtökéletesebb létállapot. Abban az időben mindenki Pestre jött, az egyszerű ember a munkáért, az értelmiségi pedig, mert itt tudott hangot adni a létezésének. De engem nem is ez vonzott elsősorban Budapesthez, mert nekem a város Budapest. Engem a rejtőzködés vonzott. Hogy itt tudtam úgy élni, hogy az vagyok, ami, és ez nem nyilvánvaló a külső világnak. Nem törődnek velem. Nekem kellett ez a rejtőzködés.

- „Párizs az én Bakonyom?”

- Igen, tényleg! Nem is fogalmazódott meg bennem, vagy nem fogant meg így bennem ennek a jelentése. Igen, szabad lehetek, az lehetek, aki vagyok. Nekem Budapest ezt jelentette. Természetesen meg kellett élnem Budapestet is, minden szempontból; azért is, mert én nem tudtam valóságos háttér nélkül létezni. A költészetemet illetően is mondom ezt, mert nekem mindig földi dolgokhoz kellett kötnöm, valóságos földi dolgokhoz a versképeimet, amelyekből kinőttek aztán, esetleg felnőttek az égig és a transzcendenciáig, de nekem kellett ez a földi valóság mindig.

Azt hiszem, nincs is magyar költő, akinek a Duna ennyit szerepelne a verseiben például. Mert a Duna mellett élek. Itt van a Gellért-hegy, a Tabán, a Várhegy, nekem ezek kellett. Szóval ez, tehát, hogy is mondjam? Nekem ez a környezet valóságossá kellett hogy váljon, de olyan mértékben is, hogy fizikálisan is meg kellett hódítani. Megdolgoztam ezt a várost fizikailag is és szellemileg is. Ezek

aztán összeívelnek, persze, egybeívelnek, a tanyai lét meg a városi lét. A minőség különbsége is meg a minőség azonossága is. Azt hiszem, ezt is megfogalmazom egyik versemben: „Titkomat elétek hiába tárom, / országom romján, hogy krisztusi ágon / holt városban rakok szent tanyát...”

De ez az összekapcsolódás más verseimben is sokszor előjön. Egyébként azt kell mondanom, hogy valójában ez a két hely az emberi életnek a szakrális helye, a tanya és a város. Mint ahogy régen, évezredekkel ezelőtt, vagy nem is annyira régen a város volt az a szakrális hely, ahol a király, a papság létezett. Egészen mássá lett a XVIII–XIX. századtól, mondhatnám azt is, hogy a linkség helye lett. Persze teljes mértékben ez így nem igaz, mert iszonyú megpróbáltatásokon és szenvedéseken mentek itt át emberek, itt kellett elveszteni mindent. Szóval azzá vált a város az emberek számára, hogy elveszteni mindent, a gyökereiket.

Szükségyszerűség is volt számomra, hogy a tanyát elvesztettem, nemcsak azért, mert eljöttem onnan, hanem utána tényleg összeomlott a tanya is. Jártam ott sokszor, az én tanyámon is azóta. Semmivé vált. Nulla lett. Nekem kellett egy másik szakrális helyet keresnem, és ezt tényleg Budapesten találtam meg, és a szerencsém folytán tényleg Budapest szívében, ahogy te is írod valahol, vagy mondod, és nekem ez nagyon megfelel, ez a hely itt, a Duna közelsége; rálátok a Gellért-hegyre, a Várhegyre, mindenre. Sokszor elgondolkodtam azon, hogy megörülnék, hogyha bent kéne laknom, és hetekig nem látok ki a házak közül.

Az a lényeg, hogy ha tetszik, ha nem, én ezt szakrális helyemmé tettem.

– *Erdőkertes?*

– Őszintén szólva Erdőkertest pótcselekvésnek tartom, ami viszont nagyon kell olyan szempontból, hogy beszélünk itt szakralitásról, közben meg a mindennapi életét éli az ember, a városnak ezzel az ormóttan gyűrődésével, természetellenes viselkedésével, a közlekedéssel, az emberek minőségének a lerombolásával együtt; tehát Erdőkertes is egy ilyen menekvés, de mélyen nem épült belém akkor sem.

A versírás felől nézve nekem mindig kell egy háttér; szóval, ha verset írok, valami valóságos háttér van mögöttem mindig, ami nem tudatos, de ott kell lennie. Erdőkertes ilyenné nem tudott válni. Ha Erdőkertesesen is írtam a verset, és ha fát mondok a versben, az biztos, hogy nem erdőkertesi fa. Tehát a fa nekem mindig a gyerekkori fa. Ami benne van az emlékezetemben. Ez valójában itt, Pesten is így van, viszont itt az új elemek is beépültek: a Duna, a Várhegy, ez a környezet, de maga ez a ház is, amiről szintén írtam verset.

Muszáj volt megírnom ezeket is, hogy magamévá tegyem azt a környezetet, amelyben élek. Tényleg így van, hogy költőnél ennyit nem szerepel a Duna, mint nálam. Nekem a Duna, éppen úgy, mint József Attilánál, a minden hordozója is. Egyik versemben „megy a Duna, meg-megbillen, / le a tengerig, föl a szívemig”. Máshol „ballag a Duna, ballag, mint elefántcsorda”, „sirályok tépik a vizet”, „megyek haza a Duna partján”, „nyulak futnak a Dunán” és még szám-

talán formában. Úgy érzem, nálam is az örök állapot megfogalmazása. De sokkal játékosabb, hétköznapibb is, tehát nem egy nagy leborulás a Duna előtt. Tényleg elcsodálkoztam sokszor, hány alkotó ember élt a Duna közelében, és nem foglalkoztak vele ennyit. Pedig hát maga a Duna is mindent meg tudna adni. Minden verset rá lehetne építeni, mindennek megadná az alapját.

– *Ahol élsz tehát, otthonoddá tetted. De vajon hazaértél-e?*

– Nem tudom, mire végzem (mint ember, nem mint költő), de ez nekem – mármint az életem – a Jóistennel egy iszonyatos harcom. Nem a könnyebb utat választottam: „Nem hívtalak, kerestelek.” Hát ki vagyok én, hogy azt mondjam, gyere hozzám! Hogy is írtam:

*Félhetsz már te is tőlem
Mutasd meg magad mit tehetsz
Én nem hívtalak: kerestelek
Ez volt a bűnöm nékem*

*Ez volt a bűnöm nékem
Utamon végül megakadtam
Sorsomban mélyen megragadtam
Ez mégis üdvösségem*

Leírtam ennyi verset, megcsináltam egy költészetet, és nem érzem úgy, hogy ez a tudás, mindaz, ami mögöttem van, bennem volna. Úgy érzem, új életet kellene kezdenem. Érdekes, hogy mindig abban a tudatban voltam, és máig él bennem ez a tudat, persze nem a közismert gyermeki értelemben, hogy én nem fogok meghalni.

Egyetlen dolog van, amit tudok: amit vállaltam, azt mindig vállaltam.

(Budapest, 2012 őszén)

Dukai István